

Les combinacions lèxiques i el sentit figurat

Xavier Villalba

Universitat Autònoma de Barcelona

Sumari

1. Combinació sistemàtica vs. combinació rutinària	5. Redundància lèxica i concordança gramatical
2. Informació denotativa vs. informació designativa	Referències
3. Selecció-s vs. selecció-c	
4. Selecció lèxica vs. tria lèxica	

Un dels errors en què solem caure quan caminem per terrenys poc fressats és establir dicotomies massa categòriques, que difícilment poden recollir la complexitat que hi subjau i que tenen molts números per acabar en una discussió bizantina sobre què va ser abans, si l'ou o la gallina. Reconec que aquest va ser el meu temor quan vaig començar a llegir la presentació d'Ignacio Bosque i bona part de la bibliografia a què fa referència, sobre si a l'hora de fer un diccionari combinatori és preferible anar dels arguments al predicats (esquemàticament, $A > P$) o a la inversa (esquemàticament, $P > A$). No obstant això, després de diverses relectures més pausades crec fermament que la qüestió de la direccionalitat que es planteja en la presentació té prou substància empírica i gruix teòric perquè analitzem de manera més detallada moltes de les preguntes i suggeriments que se'n desprenen. L'objectiu del meu comentari serà prou modest, però confio que útil: miraré d'exemplificar màximament i de desenvolupar mínimament les diverses distincions conceptuals que es van introduint al llarg del text per intentar atènyer una comprensió més fonamentada de les notables conseqüències que té l'adopció de la direccionalitat $P > A$, tant per a la nostra teoria del lèxic com per a la pràctica lexicogràfica.

1. Combinació sistemàtica vs. combinació rutinària

Aquesta distinció és fonamental en l'enfocament del *Diccionario de Restricciones Léxicas* (DRL) —publicat com a *Redes. Diccionario combinatorio del español contemporáneo* (Madrid: SM, 2004)— i és un atac a la línia de flotació del concepte de *col·locació*. Estic totalment d'acord amb Ignacio Bosque que les combinacions sistemàtiques que esmenta a la pàgina 13 (e.g. *atravesar una crisis*) han de tenir un tractament lexicològic i lexicogràfic ben diferent de les combinacions rutinàries, que no exemplifica. Crec, però, que la manera d'expressar-ho pot confondre un lector no previngut, perquè l'autor no està traçant una oposició contrastiva entre dues menes de combinacions sinó que vol emfatitzar que la freqüència de combinació no és el factor clau que ha de conduir la nostra investigació, sinó els trets de selecció que hi han al darrere, com expressa clarament en altres textos:

El DRL pondrá de manifiesto que la mayor parte de las llamadas «colocaciones» no son combinaciones binarias establecidas estadísticamente, frente a lo que sugieren diccionarios como el CCEC [=Collins Cobuild English Collocations on CD-ROM], sino asociaciones entre un predicado y un conjunto restringido de argumentos que determinan una subclase léxica de mayor o menor extensión. Bosque (2001a) p. 17

Así pues, si un corpus amplio nos dice que el sustantivo *basura* es más frecuente que el sustantivo *madera* como complemento del verbo *triturar* no nos estará proporcionando ninguna información LINGÜÍSTICA (esto es, información sobre las palabras, su combinatoria o su significado), sino a lo sumo sobre la frecuencia con la que se realizan ciertas acciones que afectan a la manipulación de determinados objetos en un determinado ámbito. Bosque (2001b) p. 14

Aquesta distinció entre el que correspon al sistema lingüístic i el que correspon al món ens porta a una nova distinció fonamental.

2. Informació denotativa vs. informació designativa

Aquí Ignacio Bosque introdueix un problema ja clàssic de la gramàtica generativa, àmpliament discutit als anys seixanta i setanta: el caràcter denotatiu (i.e. lingüístic) o designatiu (i.e. extralingüístic) de les restriccions de selecció. L'exemple dels verbs *cantar*, *volar* o, més endavant, *planear* és paradigmàtic: la restricció que imposen al seu subjecte no és denotativa sinó designativa perquè «no tiene relación con nuestro conocimiento del idioma: nos dice algo acerca de la realidad y de nuestra experiencia en relación con ella, pero no nos dice nada sobre el significado de las palabras o sus propiedades combinatorias» (p. 24). En canvi, hem de concedir que el tret COMPACTE és denotatiu: el fet que es pugui dir *entre el humo* però no pas **entre el aire* no té res a veure amb la manera com funciona el món, sinó amb la llengua.

Un cop dit això, caldrà fer una matisació important a la qual es consagren les seccions 6 i 7 del text: és cert que la restricció que imposa sobre el subjecte un verb com *planear* és designativa però *només en el seu sentit literal* (e.g. *planean aviones/aves*), *no pas en el seu sentit figurat* (e.g. *planean sombras/dudas/temores*). I entrem en un cas bàsic de la dicotomia designatiu/denotatiu, que mereix un tractament a part: el contrast entre els sentits literals i els figurats.

2.1. Sentit literal vs. sentit figurat

La consideració del sentit figurat com d'una extensió del sentit literal d'una paraula i no un significat diferent és una aportació original i de gran abast empíric i teòric. Crec que la fonamentació és prou clara en el text, especialment el llistat de propietats de (9) i les columnes d'exemples de (10), per tant no m'estendré sobre la qüestió. Sí que m'agradaria, però, comentar els problemes que plantegen els sentits figurats a qualsevol teoria de l'adquisició del lèxic i fer un breu comentari sobre el vessant lexicogràfic.

2.1.1. Els sentits figurats i la variació interlingüística

No hi ha dubte que en aquest punt les divergències entre el model A>P i el P>A són màximes iestic d'acord amb Ignacio Bosque que les respostes que pot donar aquest semblen més prometedores, perquè es basen en una extensió del significat literal. Aquesta hipòtesi té un clar camp de contrastació empírica: la comparació interlingüística. Si el significat figurat és un coneixement denotatiu (i.e. lingüístic) no derivable del de la intensió del concepte, la predicció que tenim sobre la taula és que serà en els sentits figurats més que no pas en els literals on trobarem una gran variació interlingüística. La qüestió és difícil d'establir sense un estudi aprofundit, però no em sembla a primer cop d'ull que la diversitat sigui tan àmplia com un esperaria i trobem un bon marge de coincidència en alguns casos (els exemples catalans són del *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* (GDLC), els castellans, del *Diccionario General de la Lengua Española* (DGLE) i els anglesos, del *Oxford American Dictionary* (OAD)):¹

esvair [...] 3 *fig 1 tr* *Esvair un dubte, una sospita. 2 pron* *Esvair-se una amenaça.*

disipar [...] 4 *fig.* Desvanecerse, quedarse en nada una cosa: *disiparse una sospecha.*

dispel to drive away, to scatter, *wind dispelled the fog; how can we dispel their fears?*

etiquetar 2 *fig M'* *etiqueten de comunista.*

etiquetar Colocar etiquetas o marbretes. *Però etiqueta* [...] 5 *fig* Mote, gralte. de des-
crédito, que se da a una persona.

label [...] to describe o classify, *he was labeled a troublemaker.*

exhaurir [...] 2 2 *tr fig* *La caminada havia exhaurit les seves forces. Ningú no podrà exhaurir mai aquest tema. Ha exhaurit totes les possibilitats.*

agotar [...] 3 *fig.* Gastar del todo, consumir: *_ el caudal, las provisiones, la paciencia.*

exhaust 3 to tire out, *exhaust oneself.* 4 to find out or say all there is to say about (a subject), *exhaust the possibilities.*

desvelar 1 Llevar el vel, descobrir (una cosa coberta amb un vel). 2 *fig* Descobrir, revelar, quelcom que estava amagat.

desvelar Quitar el sueño [a uno]. 2 *fig* Descubrir, poner de manifiesto.

unveil 1. to remove a veil. 2. to remove concealing drapery from. 3. to disclose, to make publicly known.

1. És un tema interessant l'anàlisi de la variació interlingüística en el terreny lèxic, però es tracta d'un territori gairebé inexplorat. Vegeu, però, Valente (2001) per a un estudi comparatiu entre el portuguès brasiler i l'uropeu en el marc del model sentit-text.

En tots aquests exemples l'alternança entre els sentits literals i els figurats és paral·lela i la llista és fàcilment ampliable:

dissoldre (matrimoni/societat) / disolver (matrimonio/sociedad) / dissolve (marriage/society)
trencar (promesa) / romper (promesa) / break (promise)

No és clar per què trobem aquesta coincidència a l'hora de derivar el sentit figurat i em sembla que ens cal, com comenta Ignacio Bosque, una teoria elaborada dels processos de metaforització. No sembla causal que les coincidències es donin en casos de metaforització bàsica i força transparent, com els citats més amunt.

Això, esclar, no esgota la complexitat de la qüestió perquè al costat dels casos de coincidència hi ha també divergències 'inesperades' en el pas del sentit literal al figurat:

eviscerate 1. to remove the entrails from 2. to deprive of an essential part.

desentrañar *tr.* Sacar, arrancar las entrañas [a uno]. 2 *fig.* Penetrar lo más dificultoso [de una materia].

desentranyar **1** *tr* 1 Arrancar les entranyes. 2 *fig* Desentranyar un misteri.

Aquí no queda clar perquè el pas del sentit literal al figurat ha donat un resultat en castellà i català —«resoldre»— i un de ben diferent en anglès —«mutilar». Es tracta d'una diferència històrica o cultural? Hi ha variació paramètrica en la construcció dels sentits figurats? Són preguntes més o menys capcioses que ens poden venir a la ment llegint les seccions 6 i 7 de la presentació d'Ignacio Bosque. Ara bé, cal fer justícia al DRL i deixar clar que, encara que no té com a objectiu resoldre aquesta mena de qüestions, sí que basteix un material d'enorme utilitat al estudiosos del ram.

2.1.2. Els límits dels usos figurats

La clau de volta de la proposta d'Ignacio Bosque respecte als sentits figurats és que són extensions de naturalesa denotativa del significat bàsic i no pas nous significats, la qual cosa s'aprecia fàcilment en l'exemple de l'entrada *sonreir* del diccionari *Redes* (p. 1695). A més, Ignacio Bosque afirma de manera convincent a (9) que les llistes de sentits figurats «no se alargan indefinidamente, por lo que pueden ser descritas, restringidas y caracterizadas adecuadamente», la qual cosa fa molt de sentit i sembla essencialment correcta. No obstant això, l'estudi detallat d'una forma com *sonreír* al diccionari *Redes* (p. 1695) ens pot provocar alguns dubtes sobre els límits en la creació de noves extensions i, per tant, sobre l'amplitud de les llistes de sentits figurats. Considereu l'apartat E, en què després de delimitar quatre classes de substantius, ens trobem amb:

E OTROS SUSTANTIVOS; POSIBLES USOS ESTILÍSTICOS: ...ellos mismos se encargan de hacer ostentación de la impunidad que les *sonríe*... EUV060499; ...Vi unos ojos pardos, rozando el verde, que me *sonreían*. LVE 171296; Es esa chispita que te *sonríe* y hace que la vida sea más tolerable. EPE280199

que ens recorda els ‘etc.’ dels contorns lexicogràfics.² ¿Com pot el parlant arribar a entendre exemples com aquests, que s’allunyen enormement de l’ús literal i notablement dels altres usos figurats? Si són usos estilístics, com s’arriben a adquirir i quines diferències presenten respecte dels usos figurats? I, finalment, han de tenir cabuda en un diccionari com el DRL? Deixo la qüestió oberta.

2.1.3. Els sentits figurats en la pràctica lexicogràfica

Malgrat la importància teòrica i empírica que té la distinció entre sentit literal i sentit figurat, cal fer notar que no rep un tracte en consonància en els diccionaris —malgrat l’ús més o menys generós de la marca *fig*. Sovint el tractament no resulta homogeni, com en les entrades següents del GDLC:

deixatar *v* **1** *tr* Fer que un sòlid en contacte amb un líquid es disgregui i s’hi mescli. **2** *pron fig* Perdre vigor, consistència, etc., una obra literària, una actuació, una conferència, etc.

deixondir *v* **1** *tr* Fer sortir d’un estat d’ensopiment. *La pluja el deixondí.* **2** *pron Tot i els crits, no acabava de deixondir-me.* **2** *fig* **1** *tr* Despertar, fer sortir d’un estat d’involència, de peresa. *No hi ha manera de deixondir-lo.* **2** *pron Hem de deixondir-nos, si volem acabar la feina.*

dissoldre *v* **1** *tr* Desfer, en un cos, el lligam o la cohesió que en manté unides les parts integrants. [...] **2** *p ext* **1** *tr* Anul·lar, desfer. *Dissoldre un matrimoni, una societat, un orde religiós.* **2** *tr* Desfer una reunió de persones. *Dissoldre una manifestació.* **3** *pron Dissoldre’s l’assemblea, la societat.*

Personalment, mentre la segona accepció de *deixatar* em sembla un cas paradigmàtic d’ús figurat com els que exemplifica el text d’Ignacio Bosque (noteu la restricció amb l’inevitable *etc.*), en el cas de *deixondir* em resulta difícil veure cap diferència significativa entre les accepcions d’1 i les de 2 i especialment una diferència en termes de literal/figurat. Pel que fa al tractament de *dissoldre*, no acabo de veure quina justificació pot tenir l’ús de la marca *p ext* (per extensió) en un cas que no sembla a primer cop d’ull diferent del de *deixatar*.

Un altre fet, que sembla més típic de la lexicografia catalana, és el costum de reduir la informació sobre els sentits figurats a un exemple o pseudoexemple:³

assaborir [...] **2** *fig* *Assaborir la bellesa d’un paisatge.*

empalmar [...] **2** *fig* *Empalmar un refredat amb un altre.*

2. Hi ha un cas semblant en l’entrada de *certero* de les pàgines 20-21:

F OTROS SUSTANTIVOS; POSIBLES USOS ESTILÍSTICOS: Los subtítulos de los capítulos vienen a ser el anzuelo *certero* preparado para que piquen los lectores cultos e incultos. EME141095

És un cas de mal tractar perquè es fa servir un ús metafòric del nom *anzuelo* però amb un ús literal de l’adjectiu *certero* i cau per tant dintre de la caracterització de l’entrada preliminar, al costat de *flecha*, *bala*, *dardo*: «Se construye con sustantivos que designan el objetivo hacia el que dirige un lanzamiento (*blanco, diana*), el objeto lanzado (*flecha, bala, dardo*) ...»

3. Parlo de pseudoexemple perquè en molts casos (e.g. *assaborir*, *empalmar*, *explotar*) no es tracta pròpiament d’un exemple, atès que no és una oració finita, sinó més aviat una mena de contorn.

etzibar [...] 2 fig *M'ha etzibat un reguitzell d'invectives.*

exhalar [...] 3 fig 1 *Els seus ulls exhalen serenor.* 4 fig 1 *Esplaiar, donar expansió a un sentiment. Exhalava la seva tristesa plorant.*

explotar 3 fig *Explotar la curiositat pública.*

respectar 1 [...] 3 fig *Monuments que el temps ha respectat.*

resplendir [...] 2 fig *Uns ulls que resplendien com dos sols. La seva fama resplendia més enllà de les fronteres.*

sembrar [...] 2 fig *Sembrar odis, confusió.*

Aquest tractament dels usos figurats contradiu en part l'afirmació feta a la pàgina 40 que «la respuesta tradicional a (11) [=¿Introducen las interpretaciones figuradas nuevos significados de las palabras?] suele ser SÍ, y la prueba es que a las acepciones figuradas de las palabras suelen corresponder nuevas definiciones en los diccionarios». Curiosament, Ignacio Bosque té raó perquè els diccionaris *castellans* sí que tendeixen a incloure una definició en les acepcions figurades. Compareu les solucions del DGLC amb les del DGLE:

saborear [...] 4 fig. *Apreciar con deleite [aquello que causa plaer]: __ la música; saborearse con la música.*

empalmar [...] 2 fig. *Ligar o combinar [planes, ideas, etc.] [...] 5 Seguir o suceder una cosa a continuació de otra sin interrupción: un discurso empalma con otro.*

endilgar [...] 2 *Encajar, endosar [algo desagradable o impertinente]: Le endilgó un discurso.*

exhalar [...] 2 fig *Lanzar [quejas, suspiros, etc.].*

explotar 3 *Aprovechar abusivamente las cualidades o circunstancias ajenas, o un suceso o un incidente cualquiera: __ a los trabajadores.*

respectar [...] *Tener respeto: __ a su padre, __ las leyes.*

resplandecer [...] 2 fig. *Sobresalir, aventajarse.*

sembrar [...] 2 fig. *Despararramar, esparcir: __ dinero.* 4 fig. *Dar motivo o principio [a una cosa]: __ la discordia.* 5 fig. *Preparar o hacer [algunas cosas] de que ha de seguir fruto: __ la fe en los corazones; abs., __ con provecho.*

No calen gaires comentaris. És un cas de variació paramètrica en lexicografia?

3. Selecció-s vs. selecció-c

Tot i que la informació sobre la selecció-c no ens ha de ser especialment útil a l'hora de crear el nostre diccionari combinatori i el que ens ha d'interessar és la selecció-s, crec que és important tenir present que la distinció no sempre és transparent, especialment en l'àmbit lexicogràfic. Un cas paradigmàtic d'això és el contorn, que, com s'apunta en la secció 5, és un mecanisme que barreja informacions clarament corresponents a la selecció-c amb d'altres corresponents a la selecció-s:

ensenyar v. tr. *Comunicar a algú (una ciència, un art, coneixences, ...).*

Resulta evident que en aquesta definició el contorn contribueix tant a definir la valència del predicat *ensenyar* (s'ensenyà alguna cosa a algú; selecció-c) com

a restringir-ne l'àmbit d'aplicació (s'ensenyen certes coses a una persona; selecció-s, doncs).

4. Selecció lèxica vs. tria lèxica

Una altra distinció que destaca el text de Bosque i que em sembla fonamental és la que contraposa la *selecció lèxica* amb la *tria lèxica*. Em permeto citar-lo *in extenso* (p. 50-51):

De ello se deduce que el concepto de 'selección léxica' no tiene correlato alguno con el de 'decisión verbal' del hablante en ninguna de las formas posibles en que pueda interpretarse esta opción. La selección de un argumento por parte de un predicado es, por tanto, una relación semántica restrictiva que resulta independiente de las intenciones del hablante.

Justament, es tracta d'una distinció que no acaben de fer els autors que treballen en el model sentit-text, en part per la primàcia absoluta que concedeix el model al parlant. En Alonso-Ramos (2002) trobem un cas clar d'aquesta 'confusió':

Desde el punto de vista de la codificación, parece indiscutible que las colocaciones deben ser tratadas en la entrada lexicográfica de la base. Esta ha sido la política empleada siempre en el *DEC* [= *Dictionnaire Explicatif et Combinatoire*] y la que nosotros estamos siguiendo en el desarrollo del *DICE* [= *Diccionario de Colocaciones del Español*]. La primera razón es de orden puramente práctico. El usuario parte de una UL [= unidad léxica] dada como *error* y quiere saber cuáles son las maneras de expresar su intensificación. Si no se le da la información en la entrada del nombre, no tendrá la posibilidad de encontrar los adjetivos *garrafal*, *craso*, *de bulto* y *grave*. [p. 86-87]

L'argumentació és lògica, però noteu que la basa en combinacions de noms i adjectius, en què la direccionalitat de la tria lèxica (primer triem el nom i després l'adjectiu que el modifica) i la selecció lèxica (l'adjectiu es predica del nom) no coincideixen. Si partim de combinacions verb-nom, com ara *disipar las dudas*, les coses canvien, perquè hi ha coincidència i haurem d'assumir que l'element que triem primer (*disipar*) tingui una entrada pròpia a dintre de la qual ha d'aparèixer el col·locatiu (*duda*). Però no és aquest el mètode assumit en el DCE i el DICE...

5. Redundància lèxica i concordança gramatical

La idea exposada a la secció 8 que la redundància lèxica que trobem de manera sistemàtica en les combinacions és una mena de concordança de trets lèxics anàloga a la concordança gramatical resulta molt interessant i la llista que ens proporciona d'allò més convincent. Ara bé, cal ser molt curós amb l'analogia, perquè la redundància lèxica sembla un fenomen d'abast molt més general que no la concordança gramatical. Noteu que una llengua com l'anglès, que no és de concordança rica, presenta els mateixos nivells de redundància lèxica que el castellà o el català:

sad misfortune, puzzling mystery, final end, fleeting moment/glimpse, unexpected surprise, racking pain, wide range (of interests), unbridled passion/joy/fury/greed/authority, brief summary, glimmer faintly, gruesome mayhem

Al meu parer, la redundància lèxica és un fenomen general (universal?) que s'assembla molt més a la redundància fonètica, que s'ha analitzat de manera satisfactòria com un mecanisme universal per assegurar la comunicació en contextos 'sorollosos'. Si estenem aquesta anàlisi a la redundància lèxica, el resultat és un sistema altament coherent, en què les dues substàncies de la parla (per dir-ho en termes hjęmslievians) comparteixen aquest mecanisme 'antisoroll'.

Referències

- Alonso-Ramos, Margarita (2002). Colocaciones y contorno de la definición lexicográfica. *Lingüística española actual XXIV*: 63-96.
- Bosque, Ignacio (2001a). Bases para un diccionario de restricciones léxicas. *Moenia* 7: 11-52.
- Bosque, Ignacio (2001b). Sobre el concepto de colocación y sus límites. *Lingüística española actual XXIII*: 9-40.
- Bosque, Ignacio (2004). La direccionalidad en los diccionarios combinatorios y el problema de la selección léxica. *Lingüística Teòrica: anàlisi i perspectives, I*, pp. 11-56.
- Valente, Renata Stela (2001). Diferenças e similaridades colocacionais entre o português brasileiro e o português europeu. A *Atas Do IV Congresso de Lingüística e Filologia Da Universidade Do Estado Do Rio de Janeiro*. Rio do Janeiro, 27 setembro-1 octubre. [Descarregable a <http://www.filologia.org.br/anais/anais>]